

Надія ОСТАШ, Роман ОСТАШ

СОЦІАЛЬНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ОНОМАСТИЦІ XIV– XVIII ст.

У досліджуваній період не існувало чітких меж між народною антропонімією та офіційною. Відповідно й суфікси в народних варіантах імен, процес усічення та ін. автори розглядають як суто мовні явища, тобто такі, що виконують словотворчі функції. Обстоюється думка, що всі варіанти імен, у тому числі й з гіпокористичними суфіксами, виконували в ділових документах функції офіційного повного імені.

Ключові слова: історична антропонімія, соціальна маркованість, варіант імені, суфікс.

Питання про соціальне в ономастиці уже має свою історію, хоча слід зауважити, що окремих досліджень ні раніше, ні тим більше тепер спеціально не проводилося. Все, що маємо, – це переважно принагідні поодинокі коментарі дослідників історичної антропонімії при вивченні певних писемних пам'яток. Проблемою було і залишається те, що “автори, досліджуючи локальні пам'ятки писемності, обмежені невеликим хронологічним відрізком, узагальнюють свої часткові висновки на всю антропосистему і внаслідок цього роблять оцінки, які не висвітлюють загального стану”¹. Як справедливо писав П.П. Чучка ще у 1969 р., “в ономастичній літературі вже не раз висловлювалися думки про те, що... а) на Русі, як і в інших слов'янських землях давнього періоду, складні, тобто двоосновні імена могли мати тільки... представники вищих соціальних верств, тоді як представники нижчих суспільних верств могли мати тільки прості, одноосновні імена; б) імена з демінутивними суфіксами за феодалізму виражали самоприниження особи; в) майже кожна соціальна група має свій специфічний іменний репертуар”². Ще одним аргументом на користь того, що імена, мовляв, віддзеркалювали класову структуру суспільства, деякі дослідники (особливо при розгляді давньої російської антропонімії – В.Г. Белінський, О.М. Селіщев, В.К. Чичагов та ін.) раніше шукали у так званому самоприниженні

---

¹ Пахомова С.М. Історія російської антропонімії. Посібник для спецкурсу / заг. редакція проф. П.П. Чучки. – Ужгород, 2006. – С. 34.

² Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 66.

простих людей перед особами вельможними. Існувала думка, що в давні часи проста людина у звертанні до пана не наважувалася називати себе повним іменем, а принизливо до себе вимовляла і писала своє власне ім'я у зменшувальній формі: замість *Іван* – *Івашко*, *Івашка*, замість *Петро* – *Петруха*, *Петрушка* і т.д.

Вважається, що стосовно українського мовного матеріалу такі думки вперше висловив М.С. Чубач у 1958 р.³. Як правильно зауважує П.П. Чучка, “до появи статті М.С. Чубача в найавторитетніших студіях з історії українських імен В. Сімовича та Л.Л. Гумецької про самоприниження ніде й мови немає. М.С. Чубач не вказує, на яких саме матеріалах він робить свої висновки, і тому його твердження більше схожі на якийсь переспів чи просто на данину маррівському соціологізмові, ніж на оригінальне спостереження їх автора. Але найцікавіше з тезою про це “уничижение” є те, що за найновішими дослідженнями (нагадаємо: ці слова П.П. Чучка написав у 1969 р. – Авт.)... імена з деминутивними суфіксами не виражали нижчості і не були “уничижительними” навіть у російській мові XVI–XVII сторіч”⁴. Аналізуючи білоруські писемні пам'ятки XV–XVIII ст. і відзначаючи певне стилістичне використання зменшувальних форм імен в окремих випадках, яке можна потрактувати і як відношення між представниками різних соціальних станів (зменшувальними формами імен називали себе інколи прохачі, які зверталися до осіб, що займали вище соціальне становище, а також писарі у тексті таких заяв-звернень і в підписах), М.В. Бірило все ж упевнений: “не можна абсолютно категорично стверджувати, що вживання повних і зменшувальних форм імені у пам'ятках ділової писемності XV–XVIII ст. зумовлена чисто соціальними причинами, служить засобом розмежування людей різних соціальних груп, засобом підвищення одних і приниження інших – засобом соціальної стилістики”⁵.

Питаннями соціального стосовно української історичної антропонімії в останні роки практично ніхто не займався. Тому нашу увагу і привернули роздуми відомого українського дослідника В.М. Мойсієнка у передмові до видання “Актової книги Житомирського гродського уряду 1611 року” над функціонуванням у той час власних особових імен. На думку В.М. Мойсієнка, ділові

---

³ Чубач М.С. Походження і значення наших власних імен // Українська мова у школі. -1958. - № 3. – С. 69.

⁴ Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Монографія. – Ужгород, 2008. – С. 69-70.

⁵ Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. - Мінск, 1966. – С. 12.

документи з цієї писемної пам'ятки засвідчують певне прагнення писарів соціально розмежувати людей при їх записах, у тому числі і з допомогою імен: “Чітко провадиться розмежування у номінації бідних/багатих при написанні антропонімів. Якщо згадується шляхтич, то він – *Григорє(у)*, *Юре(у)*, *Василє(у)*, якщо хлоп – *Гри(ц)* чи *Гри(ц)ко*, *Васи(л)*, *Ю(р)ко*”⁶.

Однак, якщо до такого висновку можна було б частково наблизитися, досліджуючи способи і засоби ідентифікації людей з різних соціальних станів у тодішньому українському суспільстві, то робити його лише на основі запису того чи іншого варіанта імені – справа ризикована. Навіть після дослідження більшості пам'яток з певного періоду (напр., XVII ст.) і кожного тогочасного регіону України навряд чи можна буде зробити такий категоричний висновок про соціальне розмежування людей при їх записах у ділових документах певними варіантами імен. Стосунок офіційної і народної антропонімії у XVII ст. були своєрідними. Народна антропонімія ще мала великий вплив на офіційну. Вони не були чітко розмежованими.

Усі варіанти імен, у тому числі й з гіпокористичними суфіксами, виконували у таких писемних пам'ятках функції офіційного повного імені. Вони не несли у собі оцінного значення і були експресивно нейтральними. Наше припущення підтверджують висновки інших дослідників, зокрема М.В. Бірила, Л.Л. Гумецької, П.П. Чучки. На думку Л.Л. Гумецької, “гіпокористичні суфікси у відношенні до особових назв позбавлені були у період XIV–XV ст. всякого експресивного забарвлення і являли собою тільки засіб скорочення повних імен, творили коротші форми імен, спочатку від три- і більшескладових особових назв: *Дмитриш* > *Митко*, *Костянтин* > *Костько*, *Михаил* > *Мишко*, *Василиш* > *Васько* і т.д. Згодом первісна функція гіпокористичних суфіксів унаслідок їх продуктивності настільки стирається, що у відношенні до особових назв вони стають нейтральними ономастичними формантами”⁷. П.П. Чучка вважає, що причину вживання повних і усічених варіантів імен у ділових пам'ятках XIII–XVIII ст. в Україні треба вбачати “у відсутності чітких стилістичних норм стосовно вживання різних варіантів імен для тих часів. Мабуть, це було найголовнішою причиною того, що одну й ту ж людину в різні часи офіційні документи часто

---

⁶ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року // Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. - Житомир, 2002. – С. 19.

⁷ Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К.: Наук. думка, 1957. – С. 27.

записували не офіційним, паспортним варіантом її імені, а розмовним, тобто тим, під яким вона була відома в побуті, в колі своїх знайомих”⁸. Як указує білоруський дослідник М.В. Бірило, “з упевненістю можна сказати, що в XV–XVIII ст. вживання офіційних повних форм було ще більш обмежене, ніж зараз, оскільки саме життя у відповідності з загальним рівнем розвитку економічних, суспільно–культурних відносин у той час створювало менше ситуацій, у яких необхідно було вживати офіційні повні форми імен”⁹.

Отже, записи іменами *Грицько*, *Юрко* та ін., які знаходимо не лише в “Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року”, але й у багатьох інших писемних пам’ятках, свідчили не про намагання принизити когось, а всього лише констатували факт, що в діловий документ людину записали так, як звали денотата у повсякденному оточенні. Ідентифікувавши селянина певним варіантом імені чи одночленним іменуванням (тривалий час ще навіть у 70-ті роки XX ст. деякі дослідники помилково вважали, що запис одночленним іменуванням також свідчив про соціальну маркованість) при ревізіях замків, маєтків тощо, цього селянина можна було при потребі знайти знову і вимагати від нього сплати податку чи виконання записаної повинності. У значно багатшій на списки людей різних соціальних станів книзі “Ділова мова Волині і Наддніпрянщини” знаходимо шляхтичів з іменами *Федоръ*, *Ярошъ*, *Яхимъ*, *Сакъ* (< *Исакъ*), *Василь* [ДМВН: 67, 75] і селян з іменами *А(н)дре(й)*, *Паве(л)*, ’ *лисе(и)*, ’ *вде(и)*, *Петръ* [ДМВН: 130].

Крім того, існують і писемні пам’ятки, особливо з територій, де панували козацькі порядки, у яких навіть одна й та сама особа могла ідентифіковуватися різними словотвірними варіантами імені. Наприклад, у “Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст.” один і той же урядовець ідентифіковується в різних документах різними варіантами – *Василій*, *Василь* і *Васько*. Напр.: Передо (м)ною *Ва(с)ко(м)* Скребце(м) атамано(м) нака(з)ни(м) ло(х)вицки(м) [1655 р. ЛРК: 40]; Передо (м)ною *Василе(м)* Скребцьемъ, атамано(м) городовы(м) [1656 р. ЛРК: 56]; Пере(д) нами... А(н)дріє(м) Миха(и)ловичо(м) сотнико(м) во(и)ска Запо(р). ... ло(х)ви(ц)ки(м),... *Василіє(м)* Скребце(м), атамано(м) городови(м)ъ [1656 р. ЛРК: 57].

У “Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст.”

---

⁸ Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена (Конспект лекцій). – Ужгород, 1970. – С. 15.

⁹ Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. - Мінск, 1966. – С. 12.

трапляються й такі випадки, коли одну й ту ж особу називають іменем із суфіксом –’ак (*Бєляк*) і з суфіксом –ан (*Бєлян*) в одній і тій же пам’ятці [1655 р. ЛРК: 51].

Оскільки не існувало чітких меж між народною антропонімією та офіційною, то відповідно й суфікси в таких іменах, процес усічення та ін. можемо розглядати як суто мовні явища, тобто такі, що виконують не стилістичну, а словотворчу функцію при утворенні таких народних варіантів. Тобто такі чоловічі народні варіанти з Реєстру Війська Запорозького 1649 року, як *Василій, Василь, Васько, Василина, Васюк, Васюта; Григорєй, Григори(й), Григорь, Грись, Гриць, Грицько, Гриша, Гришай, Гришко, Гришъ* тощо трактуємо як рівноправні, такі, що виконують однакову функцію офіційних варіантів у цьому діловому документі і не мають жодної стилістичної чи соціальної конотації.

Разом із тим питання про стилістичне вживання деяких форм імен є все ж актуальним. Не виключено, що деякі антропонімі або форми антропонімів могли в українській антропонімії XVI–XVIII ст. уживатися для вираження пошани стосовно представників вищих верств, духовенства, козацької верхівки, старих, заслужених козаків тощо. Наприклад, окремих досліджень вимагає функціонування церковних варіантів імен у тодішньому українському суспільстві і їх взаємодія з народними варіантами. Ще у XV–XVI ст. духовні особи і представники вищих верств у тогочасному феодальному суспільстві могли послуговуватися такими варіантами як офіційними, причому духовні особи записані лише церковними варіантами, представники вищих верств могли бути записані як церковними, так і народними формами імен (інколи паралельно в одному і тому ж документі). Ця традиція стосовно деяких імен продовжилася і в XVII–XVIII ст. Наприклад, імена *Василій, Григорій, Иля, Иованнъ* та ін. (паралельно, поруч із іменами *Василь, Григор, Иля, Иван*) вжито для ідентифікації козацької старшини в гетьманських універсалах другої половини XVII – початку XVIII ст. з території Лівобережної України. Напр., в одному з документів писар зазначив: По указу его мл(с)ти пна *Юана* Гамал±ї, сотника лохвицкого. Сам сотник підписався так: *Иванъ* Гамал±я, сотникъ лохвицки(и) [1720 р. ДНРМ: 124, 126]. Одна і та ж особа в одному таки документі могла значитися і як *Иля* Рубец, і як *Илля* Рубец [1692 р. ДГМ: 973]. Це свідчить про демократизм тодішньої української антропонімічної системи.

В іменах і прізвищевих назвах у Реєстрі Війська Запорозького 1649 року всі суфікси соціально нейтральні, і багато з них, у тому числі й –ович/-евич, –ич, могли приєднуватися навіть до жіночих імен. Можливо, що суфікс –ович/-евич у прізвищевих назвах Реєстру інколи використовувався з відтінком пошани до старших

віком, заслужених козаків, або існували якісь традиції у переважному вживанні його на певній території. С.П. Бевзенко пов'язує ареал найбільшого поширення (східні райони сучасних Черкаської і Київської областей та частково західні райони Полтавської і Чернігівської) прізвищевих назв на **-ович/-евич**, які він умовно називає міщанськими, з тим, що Черкаси і Канів належали до старожитніх міських поселень тогочасної України¹⁰. Взагалі ареальне вивчення суфіксів у Реєстрі (як і інших великих обсягом писемних пам'яток, які представляють історичну антропонімію на великих територіях) з докладними картами поширення кожного з них на певній території, безперечно, дасть дуже цікаві для історичної антропоніміки результати.

З усього сказаного можна зробити висновок, що питання про соціальне в історичній антропонімії є надзвичайно важливим та актуальним і його треба обов'язково вивчати, причому присвятивши йому окремі спеціальні дослідження. Це можливе ще й тому, що останнім часом антропоніміка збагачується великою кількістю опублікованих писемних пам'яток різних типів. Ці пам'ятки ще чекають своїх дослідників.

Умовні скорочення джерел

- ДГМ   Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник Сергій Павленко. – К., 2007. – 1144 с.
- ДМВН   Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (36. актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К., 1981. – 316 с.
- ДНРМ   Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К., 1976. – 416 с.
- ЛРК   Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (36. актових документів) / Підгот. до видання О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.

Надежда Остап, Роман Остап

Социальное в украинской ономастике XIV–XVIII вв.

В исследуемый период не существовало четких границ между

---

¹⁰ Бевзенко С.П., Волочанська Л.Є., Мефодовський С.І., Олійникова В.П. Українські прізвища правобережної Середньої Наддніпрянщини в XVII ст. // Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С. 151–153.

народной антропонимией и официальной. Соответственно и суффиксы в народных вариантах имен, процесс усечения и др. языковые явления авторы рассматривают как такие, которые выполняют словообразовательные функции. Выдвигается мысль, что все варианты имен, в том числе и с гипокористическими суффиксами, выполняли в деловых документах функции официального полного имени.

Ключевые слова: историческая антропонимия, вариант имени, суффикс.

Nadiya Ostash, Roman Ostash

Social in Ukrainian onomastics of XIV–XVIII centuries

There were no clear boundaries between folk and official anthroponomy during the period under study. Accordingly suffixes in folk variants of names, process of truncation etc. authors consider as exclusively linguistic phenomena, that is ones that perform word building functions. Thought that all variants of names, including those ones with hypocoristic suffixes, performed functions of official full name in business documents, is maintained.

Key words: *historical anthroponomy, social markedness, variant of name, suffix.*